

Ljubomir Madžar*

SVETSKA EKONOMSKA KRIZA: KORENI I INICIJATORI

Sažetak: Među pitanjima koja se javljaju u vezi sa aktuelnom globalnom krizom jeste i ono koje se tiče njenih ishodišta i činilaca, odnosno aktera koji je generišu. Formulirano je nekoliko skupova hipoteza. Prema jednom od tih skupova koreni krize su u sistemskim karakteristikama i institucionalnim svojstvima privrede, dok se drugi skup sastoji od tvrdnji prema kojima su neke grupe jasno definisanih aktera odgovornih za stvaranje krize. Ova druga grupa može dalje da bude podeljena na one tvrdnje koje „odgovornost“ za krizu pripisuju vladama i njihovim ekonomskim politikama, i onu podskupinu stavova u kojima se izdvajaju neke društvene grupe (poslovni ljudi, najviši rukovodioci finansijskih ustanova...sa njihovom pohlepnosti i prekomernim finansijskim zahtevima) kao krivci za aktuelni globalni ekonomski metež. U ovom radu zauzet je i obrazložen eksplicitan i energičan stav o sistemskoj prirodi krize i o institucionalnim korenima brojnih i raznovrsnih oblika njenog ispoljavanja. Ponašanje privrednih subjekata, pohlepno ili ne, određeno je preovlađujućim podsticajima koji predstavljaju eminentno sistemsku, institucionalno određenu kategoriju. Štaviše, teško je prihvatiti „pohlepu“ kao legitiman koncept sve dok je ekonomska nauka zasnovana na pretpostavci po kojoj privredni subjekti maksimiziraju relevantne funkcije cilja. Zamisao o tome da ekonomska politika izaziva perturbacije koje tvore aktuelnu globalnu krizu takođe je stavljena pod znak pitanja. Dometi pojedinih sastavnica ekonomske politike i instrumenata koji joj stoje na raspolaganju čine prevashodno institucionalno svojstvo ekonomskog sistema, a i asortiman raspoloživih instrumenata takođe je institucionalno određen. Čak i osetljivost privreda na greške ekonomske politike može da se protumači kao institucionalna manjkavost budući da su one samo deo egzogenih udara koji u svakom slučaju pogadaju privrede. Moguće je složiti se s tim da usavršavanje institucionalnih aranžmana može ublažiti poremećaje u ekonomskom sistemu i smanjiti odgovarajuće fluktuacije, ali institucionalna prilagođavanja iziskuju mnogo vremena i daleko su od toga da budu sinhronizovana sa tekućim intervencijama ekonomske politike i potrebama koje ih uslovljavaju, na kratak i srednji rok veći deo ograničenja koja proističu iz institucionalne sfere moraju da se uzmu kao data. Drugo izuzetno važno obeležje institucionalnog okvira jeste okolnost da jedan njegov deo predstavljaju neformalne institucije koje su spontano formirane i nekontrolabilne, kao i činjenica da sama privreda stvara mnogo toga što tvori njenu institucionalnu osnovu, bez ikakve kontrole nekog organa ovlašćenog za vođenje kakve politike.

Ključne reči: globalna kriza, makroekonomska stabilnost, mobilizacija resursa, institucije, ekonomska politika, upravljivost institucionalnih prilagođavanja

GLOBAL ECONOMIC CRISIS: THE ROOTS AND INITIATORS

Abstract: Among the frequently raised questions related to the present global economic crisis is the question of its origin and the factors that generated it. Several sets of hypotheses have been formulated. One such set finds the roots of the crisis in the systemic characteristics and institutional features of the economy, while the other set consists of claims that certain groups of well defined economic actors should be responsible for the generation of the crisis. The second group of assertions can be further divided into those assigning the „responsibility“ for the crisis to the governments and their economic policies and the subset of hypotheses singling out certain social groups (businessmen, top executives of the financial institutions...with their greed and exaggerated financial requirements) as the culprits for the present global economic turmoil. An explicit and forceful stand about systemic nature of the crisis and the institutional roots of its multifarious manifestations is taken and advocated in the paper. The behavior of economic actors, whether greedy or not, is determined by the prevailing incentives which eminently represent a systemic, institutionally determined category. Moreover, it is difficult to accept the „greed“ as a legitimate category as long as Economics is based on the assumption that economic agents maximize relevant objectives functions. The idea that economic policies produce the turmoil which makes the present global crisis is also questioned. The scope of policies and instruments which are at disposal is a paramount institutional feature of the existing economic systems and the range of the

* Autor je saradnik Instituta za stratejske studije i razvoj „Petar Karić“ Alfa univerziteta u Beogradu.

available instruments is also institutionally determined. Even the susceptibility of the economies to policy errors could be interpreted as an institutional deficiency as these errors are just a part of exogenous shocks which affect economies in any case. Improvements of institutional arrangements can admittedly ameliorate perturbations in an economic system and reduce the resulting fluctuations, but institutional adjustments require considerable time and are far from being synchronized with the current interventions of economic policy and the needs giving rise to them; in the short and medium run most constraints deriving from the institutional sphere have to be taken as given. Another highly important feature of institutional framework is the fact that a part of it are informal institutions which are spontaneously generated and uncontrollable as well as the fact that much of what constitutes the institutional base of an economy is produced by the economy itself, without any policy body having whatever control over it.

Key words: *global crisis, macroeconomic stability, mobilization of resources, institutions, economic policies, controllability of institutional adjustments*

1. Uvodne napomene

Aktuelna privredna i finansijska kriza, vidnije ispoljena od leta 2008, najmarkantniji je događaj u svetskoj privredi, a u isto vreme i najsnažniji udar koji je ona pretrpela u poslednjih pola veka. Njeni efekti su doslovno globalizovani, a jedna od njenih bezmalo spektakularnih implikacija jeste izuzetno visok stepen međuzavisnosti svetske privrede i njenih, na različite načine definisanih, podsistema. Ispostavilo se da se ta povezanost potpunije oseća i snažnije ispoljava u periodima dubokih kriza i razornih poremećaja nego u vremenima normalnog funkcionisanja, predvidivo ostvarivanog rasta i pratećeg, generalno percipiranog prosperiteta. Kriza je donela mnogo nevolja – neočekivano dubok pad proizvodnje, jednako markantan rast nezaposlenosti, serije bankrotstava i naglo, gotovo trenutno topljenje bogatstva kakvo nije zabeleženo u poslednjih sedamdesetak godina. Ipak, pogubni učinci krize mogu se koncizno sumirati sledećom lapidarnom konstatacijom. Krizom zahvaćena društva raspolazu svim materijalnim, pa u globalnom smislu i finansijskim, resursima potrebnim za postizanje znatne, očigledno neophodne dodatne proizvodnje. Tu su nezaposleni ljudi, neiskorišćeni kapaciteti, akumulirane sirovine i reprodukcioni materijali, univerzalno vidljive mogućnosti za proizvodnju dodatnih sirovina ako bi se (i kada) za njima ukazala potreba..., a te toliko potrebne proizvodnje, koja bi kao dragoceni nusprodukt donela i jednako važno povećavanje zaposlenosti, jednostavno nema. I ne zna se pouzdano kad bi mogla da se pojavi. Koegzistencija urgentnih potreba i neiskorišćenih resursa kojima bi te potrebe, tehnološki gledano, mogle da budu zadovoljene, verovatno je najnepovoljnija konstatacija koja može da se učini o rezultatima i dometima jedne privrede. To je u isti mah i konstatacija koja i navodi i nameće ozbiljna razmišljanja o delotvornosti institucionalnog poretka koji tu privredu (loše) usmerava i (propušta da) koordinira njene mnogobrojne tokove i opredeljujuće odluke koje iza tih tokova stoje.

Paralelno egzistiranje intenzivnih i krupnih društvenih potreba i raspoloživih resursa koji bi, ako bi bili mobilisani i produktivno iskorišćeni, obilno doprineli zadovoljavanju tih potreba, kao i mnogih dodatnih potreba koje bi plodnom interakcijom tražnje i novoprodučenih količina bile indukovane, pored neizbežnih upravo istaknutih pitanja o karakteru i valjanosti institucija, pokreću i niz dopunskih nedoumica. Među njima su svakako pitanja o mogućim tekućim činiocima depresije, kao što su poslovna klima, preduzetničke anticipacije, manjak optimizma među onima koji se prirodno sagledavaju kao akteri mobilizacije resursa i teška skepsa garnirana apatijom uz osećaj beznada među većinom subjekata koji na ovaj ili onaj način mogu da doprinesu privrednom oživljavanju. Neodoljiv je utisak da je privreda, a zajedno sa njom i sve krupnije sfere društvenog života, koje se za privredu manje ili više neposredno vezuju, izgubila svoju životnu moć, svoj *elan vital*, svoj optimizam i veru u sopstvenu sposobnost realizacije važnih aktivnosti u domenu stvaranja ekonomskih vrednosti. Druga strana iste pojave je dramatičan gubitak poverenja, opasan nedostatak pozitivnih očekivanja da će eventualni poduhvati u poslovnim kombinacijama doneti željeni i neophodni uspeh. Kad bi bila dozvoljena metafora o nekakvoj duši privrede, nametnuo bi se zaključak da se ta duša teško razbolela i da, lišena vizije i delatne nade, prosto nije u stanju da pokrene raspoložive i čak obilne realne činioce privređivanja.

2. Alternativna viđenja uzročnika svetske krize

Kad se dogodi nešto tako šokantno i mnogostruko štetno, prirodno je da se postavi pitanje uzročnika. I samo to pitanje ima mnogostruku motivaciju. Najpre, već samo zbog toga što se događa nešto toliko neočekivano, pogotovo ako je to krupno i tokom dugih intervala neviđeno, na mnogim stranama se pitanje odgovarajućih uzročnika postavlja iz čiste znatiželje. Strasna opsednutost žudnjom da se razume svet u kome smo se

zatekli, pogotovo kad taj svet biva zahvaćen nekim pojavama na koje nismo navikli, trajna je i neotklonjiva determinanta neprekidnog traganja za uzročnicima i pratećim funkcionalnim mehanizmima brojnih, a složenih dinamičkih procesa koji nas na ovaj ili onaj način dotiču. Drugi razlog intenzivne želje da se ustanove uzročnici jeste uverenje da privredne nevolje koje su zemlje i narode tako iznenadno i sa takvom težinom pritisle – možda i nisu neophodne, te da bi identifikovanje uzroka moglo da dovede i do iznalaženja lekova za tako brojne i teške nevolje i ogromne štete koje su njihov uporan pratilac, ako ne i sinonim. Kad bi se otkrili uzročnici, postoji nada da bi mogli da se identifikuju i subjekti – organizacije i pojedinci – koji su *odgovorni* za tolika trpljenja i štete. Izgleda da je neka vrsta fatumskog antropomorfizma u samoj ljudskoj prirodi: kad se dogodi nešto izrazito neugodno, nešto što izaziva patnje i proizvodi štete, ljudi se hitro okreću traženju krivaca; više od toga, ako se pojavila patnja i nastala šteta, *instinktivno se i bezmalo po logici uslovnog refleksa* pomišlja na vinovnika i sa tipičnom nepokolebljivošću zaključuje da za sva ta okapanja neko mora da bude *kriv*. Iznalaženje krivaca zadovoljava potrebu za svojevrsnom osvetničkom *pravdom*, a zasigurno je povezano i sa prirodnim nastojanjem da se za nastale štete nađe i nekakav lek, tj. da se otkriju pravci delovanja koji će nastale štete, koliko je moguće, neutralisati i, više od toga, sprečiti pojavu sličnih šteta u budućnosti.

U nastojanju da se identifikuju uzročnici globalne ekonomske krize naučna i šira javnost pokazale su, sasvim predvidivo, veliku maštovitost i bogatu kreativnost. Lansirano je vrlo mnogo ideja i predloženo mnoštvo hipoteza o tome kako je nastala kriza i ko su bili njeni noseći akteri. Sve te ideje i prateće hipoteze mogu se ipak svrstati u dve krupne skupine, pri čemu se jedna od njih može dalje raščlaniti na dve podskupine. U prvu skupinu spadaju one hipoteze i teorije koje za krizu ne okrivljuju nijednu klasu nedvosmisleno identifikovanih subjekata, te tako niti jednog subjekta posmatranog pojedinačno i ponaosob. Taj konceptualni pristup, i stanovište koje mu logički odgovara, korene krize vidi u jednom privrednosistemskom poretku, u institucionalnom aranžmanu koji zbog svoje kompleksnosti, dinamičnosti i stohastičnosti produkuje, uz ostalo, i destruktivne tendencije. To su kretanja iza kojih ne stoji nikakav svesni inženjering i nad kojima čak nijedan subjekt, nezavisno od toga kako je visoko lociran u hijerarhijskoj upravljačkoj strukturi, nema kontrolu. Samim tim nema niti moć bitnije modifikacije, pa čak niti pravovremenog preciznijeg predviđanja nepovoljnih trendova koji neretko karakterišu privrednu stvarnost.

Druga velika grupa gledišta za krizu traži, a veruje da uspeva i da pronade, konkretne krivce u vidu različitih ekonomskih aktera. Ti su akteri locirani bilo u privredi i finansijama bilo u moćnim državnim institucijama koje su zadužene i ovlašćene da formulišu i sprovede mere javne politike. Tako se ovaj „personalizovani“ pristup krizi očevidno deli na dve komponente: u jednom slučaju kreatori krize su decentralizovani ekonomske subjekti, a u drugom državne institucije kao organi ekonomske i drugih komponenti politike. Kad je reč o prvoj grupi „proizvođača krize“, u široj javnosti najčešće se nastupalo sa tvrdnjama da su za krizu krive moćne finansijske i poslovne elite. To su usko definisani krugovi krupnih bankara i rukovodilaca džinovskih finansijskih organizacija, kao i upravnici i direktori („menadžeri“) krupnih korporacija. Za njih se veruje i tvrdi da u svojim razornim manipulacijama nisu mogli niti hteli da nađu meru, a da su pri tom nezajajljivo grabili dohodak za sebe, ostvarujući astronomske zarade od kojih staje dah. Druga podgrupa stavova i njihovih nosilaca, moglo bi da se kaže i druga škola, u potrazi za subjektima odgovornim za krizu, okreće pogled na drugu stranu. Veliki krivci, takvi koji su za krizu odgovorni u suštinskom strateškom smislu, locirani su prema ovom viđenju u državnim i međunarodnim institucijama, u onim krupnim ustanovama koje obavljaju usmeravajuće i regulativne funkcije na nivou velikih sistema i koju svojim pogrešnim potezima iz osnova remete privrede čitavih zemalja, pa i svetsku privredu u celini. Ovim akterima se, sa neslućeno velikom moći i sa ovlašćenima da koristeći ključne ekonomskopolitičke instrumente, pomeraju na ovaj ili onaj način privrede čitavih zemalja i sveta u celini, pripisuju dve vrste grešaka. Jedno su greške iz neznanja, a drugo greške izazvane nastojanjem da u besomučnoj redistributivnoj utakmici za sebe ostvare neke koristi na račun drugih zemalja i privreda, ne obraćajući posebnu pažnju na to da štete nanesene drugima mogu znatno da premaše sopstvene nelegitimno prisvojene koristi. Ovo viđenje, zajedno sa pratećim tumačenjima, sasvim se približava poznatim teorijama zavere prema kojima mnogi subjekti međunarodne zajednice više kreativnosti i napora troše na to kako drugima naneti štetu, negoli tome kako da uvećaju sopstveno blagostanje.

Rezimirajući i precizirajući viđenja alternativnih činilaca i uzročnih mehanizama krize, najpre proizlazi da se daju razaznati dve velike grupe alternativnih tvrdnji. U prvu grupu spadaju ona koja uzročnike krize nalaze u samom ekonomskom sistemu i institucionalnom poretku, te tako „odgovornost“ za krizu uopšte ne pripisuju nekim konkretnim akterima, bilo da se oni posmatraju pojedinačno, bilo da se klasifikuju u izvesne grupe.

Druga grupa hipoteza i teorija karakteriše se personalističkim pristupom u smislu pripisivanja krize delovanju nekih nedvosmisleno utvrđenih aktera. Ona se ipak deli na dve podskupine. U prvu podskupinu spadaju gledišta prema kojima su vinovnici krize u državama i odgovarajućim organima ekonomske politike, uključujući i međunarodne organizacije koje analognu politiku vode na najvišem, globalnom nivou. U drugu podskupinu spadaju oni koji odgovornost za krizu pripisuju poslovnim ljudima, posebno vodećim bankarima, rukovodiocima najkrupnijih finansijskih institucija i direktorskom kadru u krupnim, mahom multinacionalnim korporacijama u realnom sektoru. Valja dodati da dve upravo opisane podskupine unutar druge („personalističke“) skupine gledišta ne predstavljaju potpuno razgraničene, disjunktne skupove. Nemali je, naime, broj analitičara koji kombinuju aktere iz dveju podskupina i uzroke krize traže i u nepresušnoj pohlepi za novcem krupnih poslovnih krugova i u voluntarizmu i nekompetentnosti moćnih zvaničnika koji na raznim nivoima formulišu i sprovode ekonomsku politiku.

Neće biti zgreška da se, makar i orijentaciono, ukaže ne tek neke autore koji zastupaju jednu ili drugu skupinu gledišta. Sistemsko gledište je u domaćoj profesionalnoj literaturi najpotpunije i najelokventnije artikulisao, još pre četrdeset godina, B. Horvat (1969, *passim*, a posebno ss. 16–24, kao i pregled empirijskih istraživanja privrednih ciklusa u svetu, sav u znaku sistemskog tumačenja makroekonomske nestabilnosti, te tako i privrednih ciklusa kao njihove najkarakterističnije manifestacije, ss. 10–16). „Personalistički“ pristup došao je do snažnog izražaja u većem broju Stiglitzovih radova (v. posebno 2003, pp. 115–169, kao i 2002, osobito ss. 175–203). Stiglitz spada u one autore koji veliku odgovornost pripisuju i organima ekonomske politike, tj. vladama i administraciji pojedinih zemalja, kao i međunarodnim organizacijama (2002, ss. 67–99 i, kad je reč o isticanju odgovornosti međunarodnih organizacija, ss. 101–142 i 205–223). Novije artikulacije jednog ili drugog pristupa mogu se naći u prilogima za najnovije savetovanje Naučnog društva ekonomista, *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza*, održano 30. maja 2009. Privredne subjekte, uključujući i stanovništvo u ulozi potrošača, kao generatore krize detaljnije je obradio i obrazložio u svom prilogu M. Prokopijević (2009, posebno ss. 144–146), dok je izrazit i snažan naglasak na sistemске mehanizme generisanja kriznih pojava stavio u prilogu za isto savetovanje Lj. Madžar (2009a, ss. 167–172). Uputno je dodati da u suprotstavljenim gledištima postoje i elementi nijansiranja koji osnovne stavove ublažavaju i analizu približavaju oporim datostima privredne stvarnosti. Bitne komponente svakog institucionalnog aranžmana jesu podsticaji, s jedne, i ograničenja, s druge strane. Ističući *subjekte*, pre svega banke i stanovništvo, kao aktere krize, Prokopijević efektno ističe *podsticaje* kao bitnu sistemsku determinantu raznih poremećaja. Oспорavajući ideju o pohlepi kao činiocu destruktivnog ponašanja, Prokopijević ističe da pohlepu kao takvu ne treba karakterisati ni kao dobru niti kao lošu. „Pohlepa sama po sebi nije ni dobra ni loša, ali može postati jedno ili drugo u zavisnosti od *sistema* podsticaja“ (Prokopijević 2009, s. 144, podvukao Lj. M.).

3. Neke implikacije alternativnih pristupa u lociranju izvorišta krize

Kako je pokazano u prethodnom odeljku, mišljenja o tome šta bi moglo da se okarakteriše kao izvorište krize široko su izdiferencirana. To i ne treba da bude veliko iznenađenje budući da zaključci o uticaju i karakteru pojedinih činilaca često zavise od procena koje su po prirodi stvari subjektivne i ne mogu da budu podvrgnute nekom objektivnom i rigoroznom testu. Različiti činioci su, potom, međusobno povezani i njihove promene teku paralelno, pa je teško – a u krajnjoj liniji donekle je i stvar proizvoljne odluke – ustanoviti koliki uticaj vrši ovaj ili onaj činilac. Sud o karakteru uticaja zavisi i od njihovog kvalitativnog tretmana: ako se odabere jedan aspekt iz koga se posmatra neki splet činilaca i njihovih međuzavisnosti, dobija se jedan sud; odabir nekog drugog aspekta predvidivo vodi nedvojbeno drukčijem sudu. Kvalifikacija uticaja zavisiće i od uloge koja se pripíše bilo kom od posmatranih činilaca. Ova apstraktna propozicija najbolje se da ilustrovati primerima iz svakodnevice. Kad se, npr., razmatraju uzroci nasilja i delikvencije u srednjim školama, jedan će sud doneti onaj koji smatra da je ponašanje omladine opštedruštveni problem i da su mladalački izgredi stigma koja pada na društvo u celini, rečito govoreći o njegovim manjkavostima; sasvim drugi sud će doneti onaj koji veruje da je u najboljem položaju da vaspitava omladinu zapravo *porodica* i da se po logici stvari na porodicu svaljuje odgovornost za deformacije i nedozvoljena iskakanja u ponašanju mladih ljudi. U pitanju su razlike na apstraktnom i normativnom, moglo bi da se kaže filozofskom nivou; zbog tih razlika isti skup empirijskih datosti, skup u pogledu koga kod posmatrača nema nikakvih nesuglasica, može da dovede do bitno različitih, čak dijametralno suprotstavljenih tumačenja.

Kad je reč o privrednim subjektima kao izazivačima poremećaja, te tako i kao akterima koji su odgovorni za krizu, važne stvari mogu se relativno lako raspraviti već na posve apstraktnom nivou. To znači da se jedan broj stavova može čisto logički raščlaniti, uz izvođenje pouzdanih zaključaka čak i bez potrebe nekog

empirijskog dijagnostifikovanja ili verifikacije. I ovo je kontekst u kome se kategorije ograničenja i motivacije pokazuju kao opredeljujuće. Najpre ograničenja. Ako su se neke komponente ponašanja određene klase subjekata pokazale kao nepoželjne ili direktno štetne, to znači da *u sistemu* nije bilo odgovarajućih brana i prepreka, tj. ograničenja koja bi to sprečila. To bi bio eminentno sistemski defekt. Ako bi se kojim slučajem ispostavilo da uopšte nema načina da se institucionalno blokiraju neke nepoželjne ili štetne sastavnice ponašanja posmatrane klase subjekata – a to je konstelacija kojoj se može pripisati samo veoma mala verovatnoća ako se smisleno može tvrditi da je uopšte i moguća – onda takva ponašanja treba prosto prihvatiti kao deo objektivne stvarnosti, kao činjenicu kojoj sistem treba da se prilagodi kad već nije u stanju da je promeni. To bi bio odnos sličan onome koji imamo prema zakonima fizike i parametrima kroz koje se oni manifestuju. Možda bi sa stanovišta privrednog razvoja i opšteg društvenog napretka bilo bolje ako bi gravitaciona konstanta iznosila 7,81 umesto 9,81; međutim, budući da je svet u kome živimo tako udešen, to što nije podložno promeni valja prihvatiti, sa njim živeti i prilagoditi mu se. Prilagođavanja uključuju i ona institucionalna. Ako se neke naravi i njima uslovljena ponašanja ispostave kao nepovoljna na nekim tačkama u ekonomskom sistemu, onda se poneki institucionalni odgovori ponekad daju iznaći na samim tim tačkama, a ukoliko ne, kompenzatorna prilagođavanja biće možda izvodljiva na nekim drugim tačkama u sistemu. Ponekad i posve udaljenim. Takva prilagođavanja mogu da izostanu. Ako su moguća, a izostala su, onda je posredi jasna sistemski manjkavost. Ako su izostala zato što – ni na tačkama na kojima se defekti ispoljavaju niti na drugim - nisu bila moguća, vraćamo se još jednom na metaforu gravitacione konstante koju bespogovorno prihvatamo jer joj nema alternative.

Postoji još jedan put relativizovanja ekonomskopolitičkih grešaka kao eventualnih uzročnika kriznih poremećaja u privredi, i pored toga što one, naravno, ne mogu da budu potpuno otpisane kao uzročnik krize. Reč je o robusnoj fleksibilnosti sistema, o onome što se na engleskom tako efektno označava terminom *resilience*. To je dimenzija u kojoj se sagledavaju elementi koji govore o njegovoj otpornosti na greške u ekonomskoj politici. Ekonomska politika je jedan kontinuiran i beskrajno složen proces odlučivanja, bolje rečeno jedna van standardno bogata, neizmerno razučena i beskrajno složena *skupina* takvih procesa. U tom konglomeratu procesa odlučivanja, kao i u svim drugim oblicima ljudskog delovanja, neminovne su greške. *Errare humanum est...* Budući da su i ljudske greške, uključujući i greške u ekonomskoj politici, deo sveta u kome živimo, neotklonjiva komponenta onoga što se naziva objektivna stvarnost, jedan od važnih dezideratuma institucionalnog poretka jeste njegova (što veća) otpornost na greške. Hvatajući se pomalo za metaforu, dobar je sistem koji je rezistentan na greške, kome promašaji ekonomske politike ne mogu mnogo da naude. Otpornost na greške jedna je od dimenzija efikasnosti institucionalnog poretka kao makroekonomskog regulativnog sistema.

Ovde dolazi do izražaja neminovno subjektivna i proizvoljno (jer drukčije ne može) odabrana procena odnosa između privrednosistemskog poretka kao institucionalnog okvira za upravljanje privrednim procesima i ekonomskim tokovima, s jedne, i samog upravljanja, koje se u ovom slučaju javlja u formi ekonomske politike, s druge strane. Kad se razmatraju štete izazvane ekonomskopolitičkim promašajima, jasno je da se među uzročnicima gubitaka moraju naći i sami ti promašaji, ali se sa jednakim opravdanjem može postaviti i pitanje privrednosistemske fleksibilnosti od čije *kompenzatorne sposobnosti* zavisi veličina tih šteta. Radi se o subjektivnom opredeljenju o kome je bilo reči u prvom pasusu ovog odeljka i koje je – nadati se – tamo obrazloženo kao neizbežna sastavnica svake nešto kompleksnije analize društvenih zbivanja. Ta sastavnica je neizbežna jer je zbog velikog broja analiziranih elemenata velik i broj stepeni slobode, a uz tolike stepene slobode sistem se može „zatvoriti“ u smislu jednoznačnog izvođenja bilo kakvih zaključaka samo uz inkorporiranje subjektivnih procena. Najviše što može da se postigne u opravdavanju tih ličnih, bezmalo idiosinkratičnih komponenti u analizi jeste da one budu razumne i uverljive, ali ne i da budu rigorozno dokazane.

Stav o otpornosti institucionalnog poretka na (upravljачke) greške ekonomske politike može se pojačati ukazivanjem na činjenicu da su ove greške samo deo, moglo bi da se kaže *podklasa*, eksternih udara kojima je sistem permanentno izložen. Ti udari su u novije vreme toliko ozbiljno shvaćeni da je na njima zasnovana i jedna, takođe novija, teorija (realnih) privrednih ciklusa (Plosser 1997/1989/ i Mankiw 1997/1989/). Očito je da je i poželjno i neophodno da sistem bude rezistentan na takve neizbežne spoljne udare. Ti udari se od ekonomskopolitičkih promašaja ne razlikuju toliko da bi moglo smisleno da se govori o otpornosti na spoljne udare, ali ne i na ekonomskopolitičke greške. Sa stanovišta štete koju mogu da nanese privredi ove dve kategorije poremećaja u visokom su stepenu analogne. Sistem koji dobro apsorbuje efekte spoljnih udara biće sposoban da se uz relativno male štete odupre i greškama ekonomske politike. Izostane li razvijanje

sistema u smislu otpornosti na egzogene udare, pokazaće se da je osetljiv i na omaške ekonomske politike. Sledi da se nedovoljna sposobnost apsorbovanja i jednih i drugih udara može okarakterisati kao slabost sistema. Štete koje proizvede nerasadna ekonomska politika mogu se stoga jednim delom pripisati – a taj deo će u različitim okolnostima i slučajevima biti različit u uvek je stvar razložnog i trezvenog *subjektivnog* prosuđivanja – i institucionalnim manjkavostima regulativnog sistema.

4. Politička uslovljenost ekonomske i razvojne politike i uloga političara

Za političare se bez većih teškoća pronalazi još jedna linija odbrane. Pristajući na nemali napor i još više izraženu nelagodu – s obzirom na dobro poznatu okolnost da svako pristajanje uz političare biva u javnosti percipirano kao poltronstvo, a u stvarnosti ono se na neki vid udvorištva tako često i svodi – ovde će ta linija odbrane biti skicirana uz napor da bude što bolje argumentovana i potpuno jasna. Sve u uverenju da je u stručnim analizama istina najviši imperativ i da joj se valja prikloniti, sve i kad u interpretacijama javnosti dobija sasvim nedopadljive obrise. Uobičajeno je da se političari tretiraju kao subjekti odlučivanja sa bezmalo neograničenim prostorima delovanja, kao da i oni, poput drugih aktera, nisu izloženi društvenim pritiscima i rezultujućim ograničenjima. Njihova sloboda se često tumači tako široko da se neretko smeću s uma čak i fizička i resursna ograničenja kojih ne može da se oslobodi nijedan akter u procesima odlučivanja. Oni, međutim, nikad ne deluju u nekom institucionalnom i socijalnom vakuumu, nego su u svojim opredeljenjima i odlukama dobrim delom i sami uslovljeni ambijentom u kome su se bez mogućnosti da ga biraju zatekli. Društvo je brojnim linijama – horizontalnim, vertikalnim, pa valjda i kosim – izdeljeno na jednako brojne i interesno suprotstavljene grupe. Ti interesi se suprotstavljaju kao svojevrsne silnice koje je nemoguće ignorisati, čak i ako se prihvati rizik smene na sledećim izborima i gubitka položaja i radnih mesta koji takve političke obrte neizbežno prati. Ta polja sila (*fields of force*) nameću određene poteze i delanja čak i ako relevantni akteri imaju posve drukčija opredeljenja. Sile produkuju spletove dinamičkih tendencija koje generišu odgovarajuće učinke, a da akteri nisu u mogućnosti niti da ih modifikuju, a o nekakvom sprečavanju ili eliminisanju da se i ne govori. Te se u vremenu realigovane sile po pravilu ispoljavaju i kao dinamička ograničenja. Ta kompleksna ograničenja deluju i nameću se istom onom silinom i neumoljivošću kao i standardna statička ograničenja koja su ekonomistima toliko bliska i deo su njihovog uobičajenog analitičkog instrumentarijuma.

U ovom široko postavljenom kontekstu posebno valja izdvojiti snagu i delovanje političke konkurencije. Onaj ko hoće da preživi u uslovima konkurencije ne može da se drži nekakvih načela koja su od nje veoma udaljena ili čak nezavisna. Kao i svi ostali akteri društvenih zbivanja, političari imaju svoje ciljeve, pa i potrebe, a kao nezaobilazni minimum ovih ciljeva/potreba bez rizika se može istaći želja da se jednostavno preživi, neminovnost golog opstanka. Opstanak u politici iziskuje brojne obrasce ponašanja i valjda nesagledivo mnoštvo konkretnih poteza koji ne samo da nisu na liniji standardno shvaćene ekonomske racionalnosti, nego su joj tako često i direktno suprotstavljani. Štaviše, neretko se događa da političari moraju da povuku poteze koji se sukobljavaju sa zdravim razumom i trezvenim rasuđivanjem inteligentnih laika. Tema ovog rada ne zahteva, a ni prostor ne dozvoljava, da se ulazi u iscrpniju analizu ovog pritiska što ga politička konkurencija stvara u smislu donošenja odluka koje ne prolaze elementarne testove ekonomske racionalnosti, pa i jednostavne zdravorazumske verifikacije. Dovoljno je ukazati na lako uočljivu činjenicu da postoje široka područja na kojima se javlja sukob između političkog interesa i profesionalnog suda, pa i zdravog razuma. To su područja na kojima se može ubrati veliki broj glasova tako što će se oportunistički ponuditi i u kampanjama obećati neka brza i kratkoročna, ali u dužoj perspektivi neodrživa poboljšanja. Ta se poboljšanja doista mogu i ostvariti, ali po cenu takvih gubitaka u tek nešto dužoj perspektivi da konačni bilans ovakvih operacija ispada ne samo negativan nego i doslovno poguban.

Ovo je sadržina jednog važnog uvida u političku teoriju koji bi mogao da se označi kao De Jasay-eva teorema (1985, pp. 250–289, posebno p. 259). Tekuća potrošnja ima kod svih biračkih tela vrlo visoki stepen prioritarnosti, a na (veoma) kratak rok može se zadovoljiti trošenjem nasleđenog bogatstva, zaduživanjem (koje na imovinsku poziciju društva utiče na identičan negativan način), odlaganjem ulaganja u esencijalnu infrastrukturu ili čak odricanjem od takvih investicija, obećavanjem da će cena hleba biti oborena na 15 dinara dok je njegova cena koštanja iznad 20... Politička konkurencija stvara ogroman jaz između onoga što je pravi, neizbežno dugoročni društveni interes i onoga što u političkom nadmetanju donosi najveći broj glasova. Glasovi se uglavnom dobijaju udarom na zatečeno društveno bogatstvo i orijentacijom na njegovo trošenje po cenu dugoročnog osiromašenja. Tranzicija u kojoj se Srbija koprca nepune dve decenije pruže za takva oportunistička posezanja bogomdane mogućnosti. Politička konkurencija tera aktere na strategije izjedanja bogatstva i doslovnog potkopavanja proizvodnih kapaciteta i razvojnog potencijala privrede. Za

stranke se ispostavlja kao dobro ono što je za društvo dobro *samo na (ultra) kratki rok* a što se na nešto duži rok pokazuje kao razvojna katastrofa i ekonomska propast. U demokratskom poretku ovo je velika opasnost, ali taj hazard nije u svim društvima jednako izražen. Pogibelj je utoliko veća ukoliko je veća kontrola države, a to će reći političkih procesa umesto ekonomskih i poslovnih odnosa, nad raspoloživim ekonomskim potencijalima. Upravo pomenuti proces tranzicije dodatno uvećava tu pogibelj budući da je stari sistem dobrim delom demontiran, a za izgradnju novog potrebne su godine i decenije. Institucionalni vakuumi sa tragičnom neminovnošću uslovljavaju politički inspirisano izjedanje bogatstva. Desetkovane institucije predvidiv su i nezaobilazan uzročnik osiromašenja društvenih zajednica i propadanja njihovih privreda.

Kod nas je ta opasnost zabrinjavajuće velika i zbog socijalističkog nasleđa i zbog specifične društvene strukture – izrazite etničke, verske, kulturne... diferencijacije – koja političkim činocima daje posebnu težinu. Pravi put smanjenja ovog hazarda jeste izvlačenje privrede ispod političkog plašta, emancipacija poslovnog sveta od politike i okretanje tržištu koje privredu treba što više da udalji od političkog arbitriranja. Ovakva emancipacija privređivanja od politike, ako je uopšte ostvariva, ne može a da ne bude proces dugog trajanja i neizbežno se ispostavlja kao stvar (vrlo) dugoročne perspektive. Na kratak i srednji rok, a verovatno i na onaj bliže locirani segment *dugog* roka, konkurentni politički sistem zadržaće svoje destruktivne karakteristike, na političare će vršiti silan pritisak u smislu oportunističkog i razvojno pogubnog ponašanja, a ekonomski tokovi ići će linijama drastično udaljenim od principa optimalne alokacije. Po tom osnovu ekonomisti će imati ogroman materijal za efektnu, u široj javnosti dopadljivu, ali analitički slabo utemeljenu i u intelektualnom smislu u stvari jeftinu kritiku. Ta će kritika kao i dosada biti dosta lak put ka popularnosti u širim društvenim slojevima, posebno s obzirom na „neizdrživu lakoću“ iznalaženja krupnih deformacija u ekonomskim trendovima koji svoj pečat ovom društvu daju već nekih dvadesetak godina. Ekonomisti teško mogu da se ne skandalizuju činjenicom da ovo društvo godinama troši i do petine više od onoga što proizvodi, a još im je teže da odole iskušenju da tu doista krupnu, ekonomski pogubnu i na nešto duži rok očigledno neodrživu diskrepancu izviču kao politički promašaj i javnu sablazan. Mnogo je teže razumeti širu društvenu uslovljenost ovakvog ponašanja i egzogeno date, od aktera nezavisne političke činioce koji ga uslovljavaju. Za zvaničnike koji su se zatekli u ovim opakim turbulencijama nije nemoguće identifikovati olakšavajuće okolnosti, ali takav poduhvat traži širi pogled i intelektualni napor i svakako je kudikamo teži od jednostavnog praćenja uznemirujućih promena u platnom bilansu, od alarmantnog isticanja promena u nezaposlenosti i od ukazivanja na zaista zabrinjavajuće trendove osiromašenja čitave zajednice.

Među zvaničnicima na najvišim političkim položajima ima dosta ekonomista, i to takvih čiji akademski status i renome nije lošiji od onih koji ih kritikuju. Nema sumnje da oni dobro znaju ono što kritičari nastoje da im, uz krupne i snažno intonirane zamerke, nastoje da objasne. Budući da su locirani u samom makroekonomskom upravljačkom sistemu, sva je prilika da sagledavaju jedan broj važnih stvari koje kritičari ne primećuju ili, sve uz kritiku, sagledavaju manje potpuno i manje precizno. Osobita prednost na strani politički angažovanih zvaničnika ispoljava se u domenu sagledavanja političke uslovljenosti strateških orijentacija i procesa odlučivanja koji iz njih proističu. To što se u prvoj aproksimaciji ukazuje kao ekonomski racionalno pokazuje se, nažalost, kao politički nesprovodivo. Šire od toga, načela ekonomske racionalnosti u principijelnom su sukobu sa načelima političke delotvornosti; ono što je ekonomski zdravo tako često, bezmalo tipično, nije i politički poželjno, a neretko čak ni politički mudro. Političari moraju da žive sa tim trajnim sukobom ekonomske efikasnosti i političke celishodnosti, a taj deo analitičarskog zanata moraće, makar i sa zakašnjenjem, da nauče i ekonomisti. Jer, politička uslovljenost izvor je mnogih, ne uvek očiglednih i ne lako objašnjivih, ograničenja, a ignorisanje ograničenja, sve dok su objektivno data i za aktere egzogeno nametnuta, nije u duhu naučnog pristupa. I opet, uz *alternative* koje su u samoj osnovi ekonomske nauke, *ograničenja* i *podsticaji* ključni su elementi svih ekonomskih analiza, a interpretacije koje važan segment tih ograničenja jednostavno ne registruju ne mogu da se okarakterišu kao valjana ekonomska nauka.

5. Politika na razmeđu morala i opstanka: dileme i moguća (raz)rešenja

U vezi sa opisanim komplikacijama, koje su sve samo ne drugorazredne i zanemarljive, mogao bi da se zauzme stav da oni koji su ovlašćeni da formulišu i sprovode ekonomsku politiku, naši poznati ljudi od ugleda, imaju dužnost da budu dosledno principijelni i da se bore (samo!) za strategije i politike koji imaju svoje puno i nedvosmisleno ekonomsko opravdanje. To bi moglo da se proglasi za jedan oblik etičkog imperativa, da se istakne kao dužnost kojoj čestiti ljudi po svaku cenu moraju da se povinuju, te da za ovako definisano *ispravno* ponašanje ne bi trebalo da se postavlja pitanje cene. Bila bi to jedna varijanta

opredeljenja za carstvo nebesko, jedno poimanje moralno propisanog ponašanja koje baš po osnovu svog visoko moralnog karaktera mora da ostane slepo za alternative. Tražilo bi se da se postupa *ispravno* i nikako drukčije. Ovakvo opredeljenje ne bi, bar ne u prvom naletu, moglo da se ospori kao utopijsko ili nesmisleno. Kad se, međutim, uzmu u obzir socijalni pritisci i politička ograničenja, kao i prinude koje izviru iz političke konkurencije, argumentacija se iz samog korena preokreće. Ovakvi uvidi mogu da proisteknu samo iz strogo individualnih razlaganja i subjektivnih procena. Tako je ovo razmatranje i na ovom segmentu uplovilo u sferu spekulativnih izvođenja i dokazivanja utemeljenih u bezmalo idiosinkratičnim personalnim uvidima. To je sfera u kojoj su moguća različita opredeljenja i rezultujući stavovi i tvrdnje. A različite procene i vrednovanja prirodno vode različitim zaključcima.

U ovakvim razmišljanjima i analitičkim izvođenjima *tolerantnost* se nameće kao ključna reč. S jedne strane principijelnost i poštenje su večiti ideal koji svoju veličanstvenu lepotu i privlačnost nikada neće izgubiti. S druge strane, izopačeni svet na koji smo osuđeni ne samo da onemogućava makar i delimičnu aproksimaciju tog ideala, nego tako često od pregnuća okrenutim njegovoj realizaciji pravi sprdnju i karikaturu. Stoga se mogu obrazložiti i pohvale za napore da se ideal ostvari i opravdanja za tako česta i toliko uočljiva odstupanja od onoga što on podrazumeva. Pre svega, odricanje od političkog oportunitizma i priklanjanje strogoj principijelnosti u jednom pomećenom svetu, u kome se glasovi dobijaju ne principijelnošću nego galantnim obećanjima i oportunističkim ustupcima, retko se, ako ikada, pokazuje kao efikasna ili mudra politička strategija. Takva doslednost silno uvećava verovatnoću političkog propadanja. Rizik gubitka vlasti predstavlja veoma visoku cenu jednog takvog političkog opredeljenja. Verovatno postoje granice do kojih se može ići u traženju od bilo kog aktera da žrtvuje svoje ciljeve i svoj opstanak u delatnosti u kojoj se obreo. Ako je cena vrlo visoka, postavlja se pitanje ima li iko pravo da je od bilo koga zahteva. Važnije od toga jeste pitanje političke alternative u slučaju da se rigorozna politička principijelnost pokaže kao varijanta političkog samoubistva. Budući da tvrdo opredeljenje za programe ekonomske efikasnosti i društvene racionalnosti ne donosi nego uzima glasove i s obzirom na to da u politički konkurentnom ambijentu budno vrebaju i kontinuirano deluju snage koje su spremne da šćepaju vlast pribegavajući demagogiji i ekonomski pogubnom političkom oportunitizmu, velika je verovatnoća da oni koji su se opredelili za razvojnu efikasnost i politički moral izgube trku u političkom nadmetanju i da umesto njih dođu *mnogo lošije i na izjedanje društvenog bogatstva u mnogo višem stepenu orijentisane garniture*.

Ishod je jasan: odbijanje da se ide na strategije i politike koje su vidljivo udaljene od principa ekonomske efikasnosti i društvene racionalnosti vodi rezultatu koji je još lošiji i mogao bi da se ispostavi kao doslovno ubitačan. Odbijanje da se napravi kompromis u odnosu na koji su se mnogi ekonomisti postavili kao dežurni, i to razorni, kritičari *ima kao rezultat mnogo lošiju alternativu*. Nepristajanje na kombinaciju strategija i politika koju ekonomisti kritikuju sa toliko strasti daje kao rezultat iskliznuće u nešto mnogo opasnije i destruktivnije. Ukratko, svoje pristajanje na *očigledno problematične kompromise* aktuelna vlast može prilično celovito, a za neke od nas i uverljivo, da obrazloži i opravda kao borbu protiv alternative koja bi se pokazala kao daleko veće zlo! U takvoj političkoj konstelaciji da se zapaziti i nešto gotovo tragično. Problematici kompromis kome vlast pribegava u – može se reći časnom i čak patriotskom – naporu *da izbegne veće zlo* nikada u javnosti, čak ni u onoj stručnoj, ne može lepo da izgleda. Može se desiti da jedna politička garnitura, koja pristaje na oportunitizam (tek!) onoliko koliko mora – objektivno obezbeđuje odabir *najbolje opcije* koja je u datim okolnostima politički moguća. Uprkos tome, taj (neizbežni) kompromis baca na vlast tešku senku i masovno društveno nedopadanje. Moguće je da neprekidnu društvenu kritiku i iz naučnih krugova i iz šire javnosti trpi vladajuća garnitura koja uz data politička ograničenja, i čak uz velike napore i poprilične sopstvene žrtve, društvu obezbeđuje najbolju opciju iz skupa *politički dostupnih o objektivno ostvarivih*.

Ceo ovaj odeljak, a delom i onaj prethodni, razvijen je uz već višekratno isticani oslonac na argumentaciju koja se dobrim delom svodi na posve individualna viđenja i subjektivne procene. Lako bi mogle da se jave i izoštre kritike takvog „subjektivističkog“ tretmana ovih činjenica i okolnosti koje bukvalno odražavaju, pa i opredeljuju, sudbinu države pa i celog društva. U odgovoru na takve potencijalne zamerke može se primetiti da je razmatrana materija takva da se jedan broj karika u logičkom rezonovanju može popuniti, a ceo dokazni postupak kompletirati, samo takvim subjektivnim (pr)ocenama. Za one kojima bi, uprkos upravo datim napomenama, ovakav prilaz mogao da deluje odveć ekstravagantno, celishodno je pomenuti metodologiju naučnog stvaralaštva koju je više od pola veka zagovarao Popper (Popper 2002/1990/, ss. 183–190, 317–326 i, posebno, 212–221 gde se kao upečatljiva ilustracija rasta nauke kao hipotetičkog, moglo bi da se kaže nagađačkog procesa, navodi način na koji su stvarane i u daljem postupku oblikovane teorije pred Sokratovaca), a po kojoj se sveukupni razvitak nauke u krajnjem svodi na predlaganje vrlo ličnih i

veoma slobodnih hipoteza i teorija, s tim što empirijski zasnovani pokušaji njihovog opovrgavanja iniciraju i uslovljavaju njihovu borbu za opstanak i njihovo eventualno prihvatanje kao aproksimacije – i to do daljnjeg, dok se ne dokaže suprotno i ne formuliše neka bolja teorija – objektivne stvarnosti i njoj primerene naučne istine.

Mnogo je zanimljiviji, sadržajni i misaono izazovniji slučaj deformisane motivacije ili izostanka motivacionih impulsa koji bi uslovlili bolje ekonomske performanse od onih koje su zabeležene. Kad se govori o pohlepi, predatorskom ponašanju ili beskrupuloznom oportunističkom određenih subjekata u privredi, pa i onih u drugim oblastima života, misli se na postupke i ponašanja koji su za druge subjekte štetni i obično u sukobu sa nekim širim (i višim!) moralnim kriterijima. Hteli bismo da se ti subjekti ponašaju bitno drukčije, npr. Da budu manje pohlepni i sebični, pa da se opredele za odluke i akcije koje će biti povoljne i za druge ili bar ne toliko štetni koliko se u stvarnosti ispostavljaju. No, time je, reklo bi se nesvesno, formulisana neposredna i ničim uslovljena kritika *na račun sistema, a ne na račun samih razmatranih subjekata*. Prema moralnim kriterijima koji se prihvataju kao važeći i merodavni, poželjno je da obrazac ponašanja bude neki stil postupanja označen npr. Sa *A*. Umesto toga subjekti se ponašaju u duhu jednog bitno različitog, moguće dijametralno suprotnog obrasca koji može da se označi sa *B*. Subjekti se, uprkos drukčijim moralnim imperativima, opredeljuju za *B* umesto za *A*. Jedini razlog zbog koga bi to moglo da se desi jeste izopačena motivacija. Štaviše, ta motivacija mora da bude veoma jaka da bi subjekte mogla da prikloni obrascu *B* jer je *B* sigurno vezano za neku dovoljno žestoku društvenu osudu. Niko ne želi da bude društveno stigmatizovan; društveni žig sigurno povlači individualne nepogodnosti i troškove, makar ti troškovi i ne bili finansijski ili resursno opredmećeni; dovoljno je neodobravanje okoline, gubitak društvenog ugleda i psihološka nelagoda usled nemirne savesti. Ako uprkos takvim troškovima i takvom društvenom otporu, subjekti ipak pribegavaju obrascu *B*, onda – valja ponoviti i dodatno naglasiti – mora da ih na to navlači snažna motivacija i posebno moćni (opet izopačeni) podsticaji koji su ugrađeni u *sistem*. A to znači da smo čisto logičkim putem stigli do *sistemske slabosti*: ono što se *prima facie* ispoljava kao asocijalno, antisocijalno ili čak perverzno ponašanje privrednih, pa i društvenih aktera – u krajnjoj se liniji pokazuje kao strukturna manjkavost sistema, kao njegov krupan otkaz na planu motivacije privrednih (i drugih) subjekata.

6. Privredna i politička konkurencija kao determinante ograničenja

Neće biti zgoreg ako se dodatno obrazloži i donekle reinterpretira *sistemska uslovljenost* odstupanja od obrazaca ponašanja za koje bi na prvi pogled moglo da se konstatuje da su moralno obavezujući. Takvo obrazloženje može sa jednakom dokaznom snagom da se formuliše i za poslovne ljude i za političare. Sama činjenica da su neke opcije u poslovnoj politici finansijski (jako) atraktivne i pored toga što su etički problematične jasno ukazuje na sistemski karakter poremećaja. Finansijsku atraktivnost opcija koje su neki spremni sa tolikom žestinom da kritikuju predstavlja eminentno sistemski fenomen i nije neposredno plod delovanja pojedinaca koji su uključeni u te (prema kritičarima moralno problematične) poslove. Tu je potom i konkurencija: oni koji bi odbili da učestvuju u treći čiji su pojedini aspekti (za neke ili čak mnoge) moralno problematični – sami bi sebe gurnuli u konkurentno inferiornu poziciju i vrlo lako bi se moglo dogoditi da ugroze i sam svoj opstanak. A efikasnost privrede, pa čak ni njen – kako god da se definiše – moralni status, sigurno se ne bi povećala tako što bi izumrli, tj. u konkurentnom nadmetanju iščezli, oni koji se više pridržavaju moralnih načela. *Mutatis mutandis*, isto važi i za političare. Elementi demagogije i politički oportunizam čine jedan broj oblika političkog delovanja toliko atraktivnim da se postavlja pitanje ko može od njih opravdano da traži da se odreknu efekata koji su krupni a do kojih im je – kako proizlazi iz same prirode delatnosti sa kojom se bave – mnogo stalo. Stalo u onom (očito vrlo visokom) stepenu u kome je to uslov za opstanak na „političkom tržištu“, te tako i u političkoj treći. Nema sumnje da se po nekim (nipošto svim!) mišljenjima na ovo pitanje može dati pozitivan odgovor. Ali, u tom slučaju ostaje mnogo krupnije pitanje: kako uz nepokolebljivo priklanjanje naložima morala opstati u konkurentskoj borbi – a ta borba je tako strukturirana da prednost daje onima koji od načela odstupaju – i kako sprečiti da vlast prigrabi alternativa koja će, beskrupulozno okrenuta sopstvenim interesima, još više okrnjiti društveni interes i zajednicu gurnuti na daleko nepovoljnije dinamičke trajektorije privrednog razvoja i društvene evolucije.

Da se ovde ne radi o čisto spekulativnim razmatranjima i hipotetičkim scenarijima koji nikada neće biti ostvareni najbolje se vidi iz krupnih skorašnjih obrta zabeleženoj u našoj vlastitoj političkoj (pa tako i privrednoj) stvarnosti. Srbija je politički podeljena na tzv. demokratski blok i onaj drugi blok kome se demokratski karakter naveliko osporava. Ne ulazeći u opravdanost ovakve kvalifikacije niti u detaljniju analizu učinaka koje bi jedan ili drugi „blok“ bio u stanju da ostvari, ovde će samo, unekoliko dogmatski i

apodiktično, biti ustvrđeno da bi dolazak na vlast onog drugog „bloka“ zemlju gurnuo u veće probleme i proizvodivao znatne gubitke. Uprkos nimalo zanemarljivom oportunističkom, pre svega forsiranju tekuće potrošnje daleko iznad proizvodnih mogućnosti i stvarnih rezultata, uprkos alimentiranju te potrošnje iz priliva od prodaje imovine i međunarodnih kredita i poklona, te uprkos zaista sablažnjivom deficitu u platnom bilansu, „demokratski blok“ je u maju 2008. jednostavno *izgubio izbore*. Da nije bila napravljena zaista „neprincipijelna koalicija“, da nisu ponuđeni takvi vidovi i iznosi stimulacije koje je teško bilo odbiti, da nisu iznevereni birači i na jednoj i na drugoj strani, da čak nisu skandalozno *prekršeni već potpisani ugovori*, jedna manja stranka ne bi preletela u „demokratski blok“ i vlast bi preuzeli oni za koje se razumno može proceniti da bi vidne štete načinili pre svega u privredi, ali i u konsolidovanju države i njene organizacije, u menjanju odnosa između pojedinih društvenih slojeva (jasno ispoljena sklonost ka populizmu i demagogiji) i, posebno, u odnosima zemlje sa merodavnim činiocima međunarodne zajednice. Nema sumnje da se, uprkos uveravanjima iz krugova aktuelne vlasti, i dan-danas osećaju posledice formiranja vlade uz oslonac na tako neočekivanu i po nekima sasvim neprirodnu koaliciju. Interesna diferencijacija, sa nesumnjivim elementima interesnog sukobljavanja, javlja se predvidivo i neminovno kao smetnja u funkcionisanju vlade i njenih resora. Kad je o ovom hazardu reč, treba imati u vidu da se sve ovo događalo u vreme pre raspada SRS.

Kritikujući, i to nedvosmisleno i bez nekakvih ublažavanja i kvalifikacija, ekonomiste koji se u svojim analizama usredsređuju samo na usko ekonomska, mahom resursna i finansijska, ograničenja i energično insistirajući na tome da se uvažava i u analize inkorporiraju i ograničenja izvan ekonomske sfere, prvenstveno politička i socijalna, postavlja se pitanje da li imaju naučnu, pa i pragmatičnu vrednost i radovi u kojima je taj širi pristup ograničenjima izostao. Ima li koristi od analiza koje su usko usredsređene na strogo ekonomska ograničenja i čije su tako česte implikacije zalaganje za opcije koje su, upravo s obzirom na ta šira, neekonomska ograničenja, jednostavno nesprovodive. Unekoliko iznenađujuće, na to pitanje ovde se daje *pozitivan* odgovor. Iako ignorisanje važne skupine sputavajućih elemenata, onih u domenu politike i šire uzetih društvenih odnosa, ne može biti u duhu striktno postavljene nauke, iako je to zanemarivanje upravljačkih ograničenja u sukobu sa onim što spada u samu suštinu ekonomije, pa stoga predstavlja i ogrešenje o tu nauku (*bad Economics*), ovakve analize imaju visoku spoznajnu vrednost. Pored saznanja vrednosti one čak imaju i korisne implikacije za društvenu praksu i s njom vezanu politiku. Premda su ovde kritikovane, te analize daju dragocen uvid u situaciju koja bi bila na raspolaganju, a možda i preovladavala, da (nekim od) tih političkih i sa njima vezanih ograničenja nema.

Ekonomska stvarnost je slojevita i multidimenzionalna. I kad se sagledava iz većeg broja različitih uglova i uz izdiferencirane analitičke prilaze, ona ne može nikad dokraja u svojoj isprepletenosti da se sagleda. Ispitivanje pojedinih klasa izolovano uzetih ograničenja, uz apstrahovanje drugih prepreka i funkcionalnih smetnji, osetno doprinosi potpunijem uvidu u teško dokučivu strukturu toga komplikovanog spleta međuzavisnosti. Sagledavanje tek jedne klase ograničenja omogućava njihovu temeljniju i detaljniju analizu, a poređenje potencijalnih performansi za koje se može proceniti da bi bile postignute ako bi postojala samo ta ograničenja – pruža vredne uvide ne samo u strukturu nego i u moguće modalitete funkcionisanja sistema. Jednako važno, ispitivanje sistema uz uzimanje u obzir samo nekih vidova ograničenja – u ekonomskim analizama to ne mogu biti neka druga nego striktno ekonomska – pruža saznanja o efektima svih drugih, neekonomskih ograničenja. Poređenje alternativnih režima funkcionisanja, tj. daleko viših performansi za koje se razumno može proceniti da bi bile postignute u odsustvu tih neekonomskih ograničenja, i stvarnih performansi u kojima ta ograničenja dolaze do izražaja, daje jednu unekoliko stilizovanu ali zato ne manje informativnu ocenu društvenih gubitaka koje neekonomska ograničenja izazivaju. Tačnije rečeno, tako se dolazi do predstave o potencijalnim koristima koje bi mogle da budu ostvarene ako bi neka od tih ograničenja bila otklonjena.

Budući da se radi ne o fizičkim, tj. resursnim i tehnološkim, ograničenjima neka od njih nisu zanavek data i u veoma dugoj vremenskoj perspektivi moglo bi sa njihovim otklanjanjem ili bar ublažavanjem da se računa. Ona su data na kratak i srednji rok, možda i na bliže segmente dugog roka, i kao takva za postojeće političke garniture su egzogena, te tako moraju da budu uvažena kao *objektivni činilac* smanjenih performansi; za ono što na kratak i srednji rok zbog njih gubimo – ne mogu da se krive sadašnje političke garniture. No, analitički utemeljeni uvidi u (očito nepovoljne) posledice tih ograničenja mogli bi lako da posluže kao inspiracija za dalekosežne društvene akcije koje bi, makar u dalekoj vremenskoj perspektivi, neka od tih ograničenja mogle uočljivo da transformišu pa tako i ublaže. Sve su to razlozi zbog kojih oštre kritike aktuelne politike, koje bi ovaj autor u toj formi teško potpisao, ipak predstavljaju vredan izvor saznanja i nezaobilazno štivo za sve analitičare savremenih ekonomskih zbivanja (v. npr. Kovačević 2007, 2008). Legitimna je, pa i

preporučljiva, selektivnost u pristupu naučnim delima: mnogi vredni uvidi mogu da se prihvate i iskoriste, a da se ne podržavaju baš svi zaključci, pa ne nužno i konačne ocene.

7. Uticaj međunarodnih organizacija

Ovde artikulirano opredeljenje u prilog sistemskim, što će reći objektivno datim i egzogeno uslovljenim uzročnicima krize prirodno navodi na razmatranje i nekih drugih egzogenih uzročnika, pored sistemskih, tj. institucionalnih. Daleko najvažniji takav uzročnik, i jedini koji će ovde biti obrađen, jesu intervencije međunarodnih organizacija, pre svega onih finansijskih, te njihov gotovo neprekinut uticaj na ekonomsku politiku. Treba na samom početku konstatovati da uticaj međunarodnih organizacija, pre svega Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i Svetske banke za obnovu i razvoj (SB) nije izuzetan niti posebno specifičan (samo) za našu privredu. Pod dijagnostičku lupu MMF i SB dolazile su mnoge privrede, uključujući i one najrazvijenijih zemalja. Poznato je da je sedamdesetih godina sa MMF-om morala u poznati specijalni odnos, bez sumnje nevoljko, da stupi čak i V. Britanija, kad je upala u teške platnobilansne teškoće i kad je funta došla pod neviđeno veliki pritisak. Zajedno sa finansijskom podrškom, Britanci su, kao i svi ostali, morali da prihvate i savete i sugestije MMF-a, što je zapravo eufemizam za obavezujuća uputstva koja se imaju prihvatiti, pa u dobroj meri i realizovati, kao uslov da bi se dobila takva podrška. Time je identifikovan i opšti princip rada MMF-a, princip koji nikoga ne treba da iznenadi ako se uzme u obzir da je to, pored ostalog, a možda i pre svega, *finansijska* organizacija. Ko god odobrava neka finansijska sredstva izlaže se određenom riziku. Prirodno je da onaj koji prihvata rizik potraži i nađe načina da utiče i na sudbinu tih sredstava, da se ne kaže da njima treba i da upravlja. Na toj tački prestaje suverenost zemalja koje kao dužnici ulaze u poznate odnose sa MMF-om. Nije prirodno, a uglavnom i ne biva, da dužnik pozajmljenim sredstvima raspolaze bez ikakvih ograničenja. To utoliko pre što u međunarodnim finansijskim odnosima nema instrumenata za osiguravanje sigurnosti servisiranja uzetih kredita. Nema, primera radi, hipoteka i zaloga, i nema nekakve više instance – kao što je to slučaj sa državama koje garantuju za zajmove privrednih organizacija lociranih na njihovoj teritoriji – koja bi za odobrene kredite davala neku vrstu posebnog obezbeđenja. Usmeravanje ekonomske politike, uz jasno postavljanje ograničenja na neke njene mere i akcije, prirodna je posledica oblika i karaktera finansijskog odnosa koji se na ovom globalnom planu uspostavlja. Kakva-takva sigurnost servisiranja i najzad vraćanja korišćenih kredita može se ishoditi jedino shodnim uticajem na ekonomsku politiku zemlje-dužnika.

Ovim se priroda odnosa na razmatranom, najvišem međunarodnom, nivou nipošto ne iscrpljuje. Interesi koji ulaze u ovu finansijsku igru nisu samo suprotstavljeni ili sukobljeni. Pored toga što se svojevrsna saglasnost volja i ovde postiže, te tako ukazuje na poklapanje interesa subjekata koji u ovakav odnos *dobrovoljno* ulaze, mogu se identifikovati i druge koristi koje zemlje dužnici ostvaruju saradnjom sa MMF-om. Sam čin odobravanja zajma nekoj zemlji ima veliku informacionu vrednost. On širokom krugu subjekata diljem sveta šalje korisne informacije o finansijskom položaju i bonitetu dužnika, pored ostalog i pre svega o njegovom kreditnom rejtingu. U bezmerno kompleksnom svetu finansijskih interakcija koji uvek karakteriše nepotpuna i čak nedovoljna informisanost, a koji uvek prati nejednaka informisanost subjekata – reč je o poznatoj informacionoj asimetriji (v. Trifunović 2009, posebno ss. 64–71) – informacije su ograničene i obimom i kvalitetom, te stoga i ne baš lako dostupne, pa zato i čisto ekonomski *vredne*. Malo je organizacija, ako takve uopšte i postoje, koje se u pogledu raspoloživosti informacija i opskrbljenosti znanjem mogu porediti sa MMF-om. Zahvaljujući, pored ostalog, i tome što su vlade upućene pa često i primorane na saradnju sa njim, on dolazi u posed informacija koje ne mogu da pribave drugi akteri međunarodnih finansijskih odnosa. To što MMF odluči o karakteru i opsegu ugovora koje zaključuje sa pojedinim zemljama odražava upravo te informacije. One su rezultat jednog posebnog monopola i proističu iz kontakta koje jedino on uspeva da ishodi. Za te privilegovane informacije on je i specijalizovan: samo on uspeva da ih posredstvom specijalnih veza sa vladama prikupi i da ih na prikladan način obradi i prezentuje. I same njegove odluke su stoga izvor značajnih i vrednih informacija; na osnovu njih se da zaključiti nešto u šta drugi subjekti sopstvenim snagama ne bi bili u stanju da proniknu. Pored toga što dobija direktan pristup informacijama zemalja sa kojima saraduje, MMF ima i ogromne prednosti u nagomilanoj ekspertizi, istraživačkim kapacitetima i informacionim resursima akumuliranim tokom njegovog višedecenijskog rada. Te dopunske prednosti imaju za posledicu da bi MMF čak i u hipotetičkoj situaciji jednake mase sirovih informacija kakvima bi po pretpostavci raspolagali i drugi subjekti – zahvaljujući superiornoj analitičkoj opskrbljenosti – mogao iz njih da izvuče šire i pouzdanije zaključke.

Ta superiorna informisanost MMF-a, kao i okolnost da njegove odluke značajno doprinose informisanosti drugih subjekata, uključujući i one međunarodne koji nose atribut suverenosti, od nesumnjive je koristi upravo za zemlje dužnike. Interakcije sa MMF-om uvećavaju njihov, ako se tako može reći, dužnički kapacitet. Bolja informisanost znači manju neizvesnost, a viši stepen izvesnosti znači širi i lakši pristup novim kreditima. Kad MMF odobravanjem kredita pošalje signal međunarodnoj finansijskoj zajednici, članovi te zajednice lakše se odlučuju da i sami odobre dodatne kredite zemljama koje su se u posmatranom periodu zadužile kod MMF-a. Najteže se odobravaju krediti, te tako i dužnici najteže dolaze do novih sredstava, kad je informisanost niska, pa tako i neizvesnost visoka. Odnosi sa MMF-om, makar da sadrže i neke elemente diktata kad je reč o ekonomskoj politici, povećavaju pristup kreditu i tako znatno olakšavaju dodatno zaduživanje. Pretpostavka je da je takvo zaduživanje za odgovarajuće zemlje dobro i poželjno. To sledi iz činjenice da su kreditni odnosi dobrovoljni i da svaki dužnik u svako doba ima opciju *neuzimanja kredita*; čin uzimanja, po logici otkrivene preferencije, pokazuje da zaduživanje poboljšava dužnikov ekonomski položaj i da mu pruža efekte koji bez duga ne bi bili realizovani. Kako pokazuje naše najnovije iskustvo u vezi sa angažovanjem (kod) MMF-a, njegova finansijska podrška neposredno olakšava suočavanje sa krizom, a njegova finansijska ekspertiza i trajan uticaj na ekonomsku politiku povećava rezistentnost na krizne udare kao uvek dobrodošlu sistemsku karakteristiku.

Lista korisnih efekata koji izviru iz saradnje sa MMF-om na ovome se ne završava. U važnim ekonomskopolitičkim pitanjima koja su povezana sa uzimanjem kredita MMF ima uglavnom superiornu ekspertizu, daleko iznad nivoa ekspertize onih zemalja koje su upućene na zaduživanje. MMF ima dugu tradiciju i nagomilano iskustvo. Nijedna druga organizacija ne bavi se međunarodnim finansijskim pitanjima na tako širokom frontu. Više od toga, MMF ima detaljno razrađene istraživačke postupke i operative algoritme. Dijagnostiku stanja u pojedinim privredama on vrši po strogo formalizovanoj i kroz bogato iskustvo mnogostruko proveravanoj, kroz dugu praksu evolutivno razvijanoj proceduri. Ta procedura je u nekim aspektima kruta i ne baš savršeno prilagođena privrednim datostima zemlje koja mu se obraća za finansijsku podršku; ona je, međutim, veoma efikasna i u tačkama koje su važne za MMF, ali i za zemlju klijenta, izvanredno pouzdana. I pored vremenski ograničenog boravka (tipično između 7 i 15 dana) misije MMF-a takoreći po kratkom postupku generišu znatne istraživačke nalaze i pružaju uvide kojima domaća stručna javnost nije raspolagala. U to su mogli da se uvere neki od onih koji su izveštaje ovih misija pažljivo proučavali. Iz kratkih dokumenata koje su proizvele ove misije često se više saznalo nego iz povelikog broja voluminoznih dokumenata proizvedenih u domaćoj režiji. U najkraćem, MMF je, uz ostalo, moćna istraživačka organizacija i bogat izvor novih znanja i vrednih uvida u strukturu i funkcionisanje (mnogih) zemalja sa kojima on dolazi u različite oblike interakcija. Već i samo mnoštvo zemalja koje je u prilici – ali i primoran – da prouči daje mu jedinstvenu prednost sasvim posebnog komparativnog proučavanja brojnih privreda. To mu omogućava širi pogled kao i sigurniji analitički zahvat. Duga istorija njegovog bavljenja problemima i politikama velikog broja zemalja ima za posledicu veliku akumulaciju informacija i u uvek važnoj vremenskoj dimenziji, pa tako i mogućnost jedinstvenog sagledavanja dinamičkih tendencija brojnih privreda u posebno razrađenoj dijahronoj perspektivi. To, naravno, ne znači da je MMF imun na greške, ali sigurno znači da su greške, u meri u kojoj se javljaju, nesravnjeno manje, i sigurno manje apsurdne, od grešaka koje se javljaju u dijagnostičkim pregledima i analizama načinjenim u „domaćim ekspertskim radionicama“ i u sopstvenoj režiji. Pri ovoj oceni nisu smetnute s uma brojne i doslovno razorne analize tzv. Vašingtonskog konsenzusa o kome su, valja dodati, mišljenja široko diferencirana pružajući još jedan primer bezmalo zapanjujuće zastupljenosti subjektivnih ocena i vrednosnih stavova bez kojih ekonomska nauka jedva da će ikada moći da ostvari svoju znanstvenu i društvenu misiju (up. Dušanić 2008, *passim*, a posebno ss. 23–30).

8. Ekonomskopolitički učinci saradnje sa međunarodnim organizacijama

Uz sve što je navedeno u prethodnom odeljku, izgleda da saradnja sa MMF-om pruža zemljama dužnicima najveće koristi tako što (1) omogućava da se relativizuju ili čak znatno pomere politička ograničenja u formulisanju i sprovođenju ekonomske politike, i (2) daje priliku da se izbegnu ekonomski neracionalni i razvojno štetni potezi koji bi bili povučeni pod političkim pritiscima a kojima domaće vlasti, prepuštene samima sebi, ne bi mogle da odole. Obe ove kategorije koristi mogu se tretirati kao podskupine jedne šire klase povoljnih efekata koja se sastoji u mnogostruko proverenoj pomoći koju MMF pruža u savladavanju političkih smetnji u složenim procesima vođenja ekonomske politike. To su istovremeno i impulsi koji omogućavaju uspešnije hvatanje u koštac sa tekućom krizom, ali i postepeno no istrajno institucionalno usavršavanje koje sistem kao celinu čini otpornijim na moguće buduće krizne udare. Ova vrsta povoljnih

uticaja nije u našoj javnosti ni izdaleka ispravno shvaćena; umesto sagledavanja pomoći koja na ovaj način biva pružena ekonomskoj politici, najčešće se sa naglašenim neodobravanjem i jakim ksenofobičnim tonovima govori i ataku na našu suverenost i o beskrupuloznim diktatima moćnih finansijskih centara. Ti diktati su oblik u kome se naša ekonomska politika tobože podvrgava tuđim interesima. Smeće se s uma da su opcije ekonomske politike kakve se pripremaju i odabiraju u domaćoj režiji u većem broju slučajeva neuporedivo lošije i, dok krajnje oportunistički po kratkom postupku zadovoljavaju neku trenutnu potrebu, neuporedivo veću štetu nanose u nešto dužoj vremenskoj perspektivi.

Najnoviji primer jeste ograničavanje rasta penzija i ublažavanje njihovog udara na makroekonomsku stabilnost. Srbija je verovatno jedna od retkih zemalja, ako ne i jedina, koje imaju penzionersku stranku i koja trpi *neposredan* politički pritisak u smislu ekonomski štetne i na duži rok očigledno neodržive ekspanzije penzija. Dizanje penzija na nivo koji je u tek nešto dužoj perspektivi očito neodrživ sigurno nije racionalno pozicioniranje u teškoj i uvek hazardnoj borbi protiv krize. Ne može se reći da je MMF svojom neposrednom i energičnom intervencijom uspeo da obuzda penzije u meri u kojoj to aktuelna makroekonomska situacija doista zahteva; no, može se reći da je rast penzija u znatnoj meri uspeo da ublaži, a ovog najnovijeg zamrzavanja (za 2009. sa perspektivom produženja u narednim godinama) ne bi bilo, bar ne u tom vidu i stepenu, da nije došlo do intervencije MMF-a. Umesto toga, nastavio bi se znatno jači pritisak penzija na makroekonomsku stabilnost i u ne tako dalekoj budućnosti došlo bi do mnogo oštrijeg, sasvim odsečnog prilagođavanja koje bi se za privredu ispoljilo kao mnogo žešći udar a za penzionere kao veće i mnogo neugodnije obaranje dohodaka. U isti mah bili bi smanjeni izgledi da se privreda kroz aktuelnu krizu provuče sa štetama koje neće drastično oboriti njen razvojni potencijal u dužoj vremenskoj perspektivi.

Iskustvo Srbije, koje svakako nije izuzetno i jedinstveno, pokazuje još jednu, ovoga puta nešto manje direktnu, korist od saradnje sa MMF-om. Opet je reč o političkim ograničenjima na vođenje ekonomske politike i o, opet političkim, pritiscima da se usvoje mere koje se u odnosu na privredu javljaju kao štetan a nepotreban udar. Vlast je, naime, neretko u položaju da se pozove na preporuke i zahteve MMF-a i kad takvih intervencija zapravo nema. Pod plaštom saradnje sa ovom organizacijom daju se provući i neke odluke i ekonomskopolitičke intervencije koje su za makroekonomsku stabilnost i poželjne i neophodne a koje u živom blatu aktuelnih političkih pritisaka, pa i ucena, ne bi mogle da se sprovedu. MMF je, drugim rečima, zgodan zastor i pogodan izgovor za povlačenje manje popularnih poteza, takvih kojima bi se bez ovakve ambalaže suprotstavio ne jedan dovoljno snažan partikularni interes. Deo ove društveno korisne i dugoročnijim potrebama bolje prilagođene strategije jeste i *anticipiranje stavova i odgovarajućih preporuka/zahteva MMF-a*. Vlada u nekim situacijama i ne mora da pribegava stratagemu pozivanja na inače nepostojeće „diktate“ MMF-a; dovoljno je da upozori na to da će se oni po svoj prilici pojaviti i da relevantne društvene činioce ubedi da je poželjno i korisno anticipativno se prilagoditi onome što bi se bez takvog prilagođavanja svakako pojavilo.

Saradnja sa MMF-om može vladi i njenim resorima da pomogne čak u situacijama u kojima ne postoji nekakav otvoren pritisak da se preduzme nešto što bi inače ugrozilo makroekonomsku stabilnost. Česte su situacije u kojima se pružaju mogućnosti preduzimanja izvesnih akcija koje, iako štetne po privredu, donose elektoralne poene i na kratak rok, koji je za političare mahom važniji od dugog, donose politički kapital. Teško je uzdržati se od iskušenja da se takve prilike što potpunije iskoriste. Treba se samo setiti podele besplatnih deonica, što se svodi na razbacivanje to malo preostalog društvenog kapitala, u vreme kad se u javnom sektoru već jasno najavljuje velika finansijska kriza. Ili šarenog karusela pod nazivom *Nacionalni investicioni plan* posredstvom koga se vlast upustila u pokretanja velikog broja, mahom sitnih i pretežno neracionalno uobličjenih projekata, očito motivisana ne uverenjem da će tako pokrenuti neki održiv razvojni proces nego rešenošću da o trošku poreskih obveznika uveća svoj politički kapital. Kad je reč o ovakvim sklonostima vlasti, saradnja sa MMF-om štiti u stvari vlast od nje same. Ona je, bar unekoliko, obuzdava i sprečava da se upusti u neodgovorno harčenje društvenih sredstava zarad uvećanja političke podrške strankama koje su se zatekle na vlasti. Ovakvo ograničavanje vlasti, osobito ako i kad i sama uvidi da ono u dužoj perspektivi može da bude korisno, donekle je analogno poznatom modelu Odiseja: on je dao da ga vežu za katarku da bi bio sprečen da podleigne sirenskom zovu, koji je značio pad u nesreću, prilikom poznatog prolaska između Scile i Haribde.

U 2. i 3. pasusu prethodnog odeljka obrazložen je pozitivan uticaj aranžmana sa MMF-om ne kreditni rejting dužnika, uticaj u smislu uvećavanja mogućnosti za dodatno zaduživanje uz uvek dobrodošlo poboljšavanje uslova pod kojima se zaključuju krediti. To je uticaj koji se ostvaruje na liniji *podizanja i poboljšavanja* renomea potencijalnog dužnika. Pomalo paradoksalno, javlja se još jedan povoljan uticaj koji ide linijom

pretnje da se taj renome *pogorša*. Naime, obraćanje MMF-u, aktiviranje pregovora i ulazak u odgovarajuće aranžmane pruža, uz sve ostale informacione signale, i naznake da sa privredom zemlje koja je ušla u pregovore, nešto nije u redu. To je onaj drugi, manje povoljan aspekt saradnje sa MMF-om. Anticipiranje efekata koji bi proizlazili iz te druge, očito neugodne strane, može na vlasti i organe ekonomske politike da deluje disciplinujuće. Izgledi u vezi sa potrebom da se uđe u pregovore sa tom organizacijom i nepovoljni informacioni signali koji iz takve kombinacije izviru – osobito ako traženi kredit ne bude odobren ili bude odobren u manjem obimu i pod nepovoljnijim uslovima – mogu svakako da deluju kao pretnja i da vlast nateraju da jedan broj stvari u ekonomskoj politici postave na zdraviju osnovu od one koja inače karakteriše njen rad.

Modaliteti i uslovi saradnje sa međunarodnim finansijskim organizacijama otkrivaju izvesne tragove protivrečnosti u onim najžešćim kritikama upućenim na račun vlasti. U tim kritikama se jasno i veoma jakim rečima ukazuje na promašaje vlasti u vođenju ekonomske politike. Jasna je i lako uočljiva implikacija da vlast loše upravlja nezavisno od stranih uticaja; ni iz jedne kritike ne da se zaključiti da bi ekonomska politika bila dobro postaljena i efikasno vođena ako bi bila oslobođena stranih uticaja. Ali, to znači da je domaća alternativa stranim uticajima veoma loša i da je stoga, uslovno govoreći, oportunitetni trošak tih uticaja jako nizak, u nekim slučajevima i negativan. Elementi protivrečnosti daju se razaznati u činjenici da je implicirana alternativa onome što je kao strani uticaj predmet kritike često gora od onoga što se kritikuje. Nekonzistentno je kritikovati nešto što u odnosu na raspoloživu, poražavajuće lošu alternativu, u stvari predstavlja nipošto zanemarljivo poboljšanje.

9. Međunarodne komponente mehanizama koji generišu krizu

Nije poznato da je ijedna zemlja ostala pošteđena od destruktivnih kriznih dejstava. Kao globalna pojava, ona nije mogla da zaobiđe nijednu privredu, a još manje je mogla da ostane bez dejstava na veze i interakcije koje se između pojedinih privreda prirodno uspostavljaju u složenom mehanizmu međunarodnih ekonomskih i finansijskih odnosa. Kriza se zapravo u najvećem stepenu obušila upravo na te veze – na međuzavisnosti koje su evolutivno izrastale u međunarodnim odnosima i predstavljaju markantnu pojavu od presudne važnosti. Dobro je poznato da međunarodna trgovina vekovima već brže raste od svetske proizvodnje i da su međuzavisnosti koje povezuju pojedine privrede sve gušće i čvršće. Samo su ratovi uspevali da tokom ograničenih intervala uspore – ne i da zaustave ili znatnije obrnu – taj proces. Brži rast međunarodne trgovine od svetske proizvodnje predstavlja jednu krupnu empirijsku pravilnost koja je u neku ruku i analitički formalizovana pod nazivom *Sombartov zakon*. Rast međunarodne trgovine nije bio jedini oblik širenja i jačanja veza između pojedinačnih privreda. Neka u vidu podsetnika ovde bude samo pomenuta prava eksplozija međunarodnih *finansijskih* odnosa, uključujući posebno silno nabujale tokove kapitala na međunarodnim relacijama, takve koji nemaju presedana u svekolikoj prethodnoj ekonomskoj istoriji sveta. To zapanjujuće nadimanje međunarodnih tokova kapitala, koje je u poslednjih četvrt veka celoj svetskoj privredi udarilo svoj neizbrisivi pečat, doprinelo je međunarodnom ekonomskom povezivanju još i više nego inače impresivno dinamična i kontinuirano propulzivna međunarodna trgovina. Rezultat svih ovih tokova i njihovog neslućenog intenziviranja jeste zapravo pojačavanje i produbljanje nečega što je i ranije karakterisalo svetsku privredu. To je upravo istaknuta mnogostruka povezanost privreda pojedinih zemalja, odavno uočena situacija u kojoj ne može da se desi nešto krupnije u nekoj podskupini zemalja a da to ne oseće i bezmalo sve ostale privrede sveta. Svetska privreda uveliko i odavno funkcioniše kao množina čvrsto povezanih nacionalno definisanih segmenata, a u mnogim aspektima kao jedna jedinstvena celina.

Kriza nije mogla baš istovremeno da počne u svim privredama i svim delovima sveta. Simultano začinjanje krize predstavljalo bi – kako bi se zgodno izrazili statističari – događaj sa nultom verovatnoćom. Prirodno je, ako već nastaje, da se najpre javi na tačkama koje bi mogle da se nazovu čvorišta svetske privrede. To su one na kojima se obavljaju najkrupnije transakcije i na kojima je i ukupni obim transakcija najveći. To su tačke na kojima se donose odluke koje su od najvećeg uticaja na funkcionisanje svetske privrede, na njenu (dinamičku) ravnotežu i njenu ekspanziju. Tačke koje bi pomalo metaforički mogle da se označe kao žile kucavice svetske privrede. Izgleda prirodno da sve što je u ekonomskom pogledu značajno za svet – bilo da je reč o povoljnim tendencijama ili o hazardnim i razornim pojavama kao što su krizna potonuća – u načelu i u preovlađujućem broju slučajeva započne na tim kardinalnim tačkama, na punktovima koji su istovremeno i presudno važne tačke regulacije (u meri u kojoj postoji) i upravljanja pojedinim tokovima, pogotovo onima na međunarodnim relacijama. Ovde bi mogla da se nazre preliminarna i ne baš dovoljno jasna, ali ipak prepoznatljiva, ocena o relativnim doprinosima krizi i o „odgovornosti“ koju pojedinim punktovima valja pripisati. U široj, pa i stručnoj javnosti aktivnost iznalaženja i lociranja odgovornosti dobrano se intenzivirala

i u raznim oblicima došla do snažnog izražaja. Za one koji, poput autora ovog napisa, krizu razumevaju i tumače kao *sistemski* fenomen, potraga za generatorima krize i pripisivanje odgovornosti nema ekonomskog ili nekog drugog smisla. Stoga ovo razmatranje i nije traganje za odgovornošću nego dopunsko dokazivanje da takvo traganje nije ni potrebno ni korisno, a da su njegove ekonomskopolitičke implikacije teško zamislive i zapravo nepostojeće.

Javile su se i ocene po kojima je krug odgovornih za krizu toliko širok da je jedva bilo moguće pronaći subjekte koji za nju nisu snosili ovakvu ili onakvu odgovornost. Potpunija analiza, međutim, vodi dijametralno suprotnom zaključku. Kriza se velikim delom prenosila kroz sistem međunarodne trgovine i finansija i, osobito kroz naglo obaranje tražnje, pogodila mnoge zemlje. Privreda koja je, pored ostalog, pretrpela udar iznenadnog i naglog pada tražnje teško da sadrži subjekte kojima bi mogla da se pripíše odgovornost. Novinski napisi su izvestili da je zbog obaranja tražnje stotine hiljada kineskih radnika ostalo bez posla, a budući da su pokidali veze sa nedavno napuštenim selom, odjednom su se našli u beznađnoj, egzistencijalno hazardnoj situaciji. Za njih i za milione drugih širom sveta kriza je veliki egzogeno izazvani udar, jedna nenadana nesreća u čijem iniciranju nikakvog udela nisu imali. Kolegi sa jednog Amerčkog univerziteta kriza je za par meseci zbrisala 60% životne štednje, a da ni on, dakako, nije bio u prilici da je inicira, a još manje da se od nje odbrani. Kriza je, na ovaj ili onaj način, doista pogodila stotine miliona koji sa njenim izazivanjem nisu imali nikakve veze. Deo privreda i odgovarajućih društava krizu su doživeli kao neviđeno iznenađenje, pored ostalog i zato što je preovladavalo neko nerasudno i naivno uverenje da ih kriza ne može pogoditi. U septembru prošle (2008) godine iz krugova upravljačke, mahom političke elite u Rusiji mogle su se čuti zajedljive ocene o nekompetentnosti i neodgovornosti najviših upravljačkih struktura u privredama i finansijama najrazvijenijih zemalja, posebno u SAD, a ponajviše na Wall Streetu, uz implikaciju da tako nešto – pre svega zbog ozbiljnosti, odgovornosti i kompetentnosti – njima ne može da se dogodi. Samo kroz par meseci, zbog pada cena nafte na trećinu nivoa koji je registrovan još sredinom 2008. (i) Rusija je doživela tolike gubitke kakvi su retko beleženi u njenoj, potresima inače prepunoj istoriji. Uz bolno demonstriranje naše ranjivosti, kriza je otkrila i duboke, nesagledive prostore našeg neznanja.

Najdrastičnije varijante „teorije odgovornosti“ jesu (po ko zna koji put aktuelizovane) teorije zavere. Po tim teorijama neko je svesno izazvao krizu. Obično se ta diskreditujuća i perfidna uloga pripisuje najvišim upravljačkim krugovima u svetskoj privredi i, osobito, finansijama. Pri tom se neretko implicira i vidljivo imputira da je izazivanje krize motivisano ostvarivanjem nekakve koristi, neke velike zarade. Takvo tumačenje je na samoj granici apsurdna. Ni najpažljivije praćenje finansijskih izveštaja, analitičkih studija i toliko brojnih napisa u štampi ne može otkriti nekakve jasno omeđene grupe – i to kao konzistentno definisane i sociološki relevantne skupine – koje bi na ovoj krizi mogle nešto vidno da profitiraju. To što se posvuda zapaža, što se neodoljivo nameće i pažljivim analitičarima i onima koji tek ovlaš registruju odgovarajuće izveštaje, jesu ogromni gubici kojih jedva da iko biva pošteđen. Pogođene su sve zemlje i svi socijalni staleži unutar njih. Najviše što se da zapaziti kao nekakvo ostvarivanje dobitaka jesu anegdotski izveštaji o retkim dovitljivim pojedincima koji su, zahvaljujući maštovitosti i sreći, na ovaj ili onaj način u tim dezorijentišućim turbulencijama uspevali da se snađu. Nije poznato da je napravljena neka temeljnija analiza gubitaka koje je pojedinim zemljama i pojedinim društvenim grupama unutar njih izazvala kriza. Nemamo jasne informacije o geografskom, geopolitičkom i socijalnom rasporedu tih gubitaka. Čini se da su najviše izgubili oni koji su najviše i imali, što će reći oni najbogatiji. Najviše su, s druge strane, egzistencijalno stradali oni najsiromašniji, oni kojima do granice životne ugroženosti nije stajao dug put. Suštinska činjenica je da su nastradali i bogati i siromašni, oni sa jedne i oni sa druge strane raznih okeana, oni locirani u višim razdelima distribucije dohotka i oni koji su se skupili na njenom dnu... Jednostavna je i nepobitna logička propozicija da za nastanak ili čak iniciranje takvih masovnih razornih pojava, takvih u kojima faktički svi, i to veoma mnogo, gube – zaista niko ne može da bude zainteresovan. Nezamisliva je motivacija za izazivanje pojava u kojima svi gube. Stoga je i sama pomisao da bi neko ovakvu krizu mogao svesno da izazove lišena ne samo nekog naučnog i teorijskog, nego i elementarnog zdravorazumskog smisla.

Suprotno idejama o zaveri i predatorskoj manipulaciji, sagledavanje nekih jednostavnih a krupnih i značajnih činjenica dovodi do dijametralno suprotnog zaključka. Kriza se svom težinom spustila, i u isti mah teško oštetila, praktično ceo svet. Svet se našao ujedinen u nevolji koju je donela kriza. Ova serija kriznih udara u strukturnom pogledu je slična poznatom zastrašujućem *povodnju* koji je I. Andrić opisao u prvom delu svog romana *Na Drini ćuprija*. Velika nesreća pogodila je i ujednila sve. Zaboravljene su razlike između hrišćana i muslimana, svi su se našli na istoj strani i spontano se nametnuo osećaj solidarnosti: međusobno se pomažući svi su uvećali šanse da se u nevolji opstane i da se koliko god je moguće minimizira šteta. Reklo bi

se da je tako i u aktuelnoj svetskoj krizi. Popravljanje situacije u bilo kojoj zemlji otvara nade da će se boljitak pojaviti i u drugim zemljama. Ne samo zato što je to signal boljitka nego i zbog funkcionalne međuzavisnosti sistema zahvaljujući kojoj poboljšanja u jednoj privredi ili skupini privreda mogu da izazovu pozitivna pomeranja u drugima. Kroz povećanje tražnje u spoljnoj trgovini, kroz povoljnije tokove međunarodnog finansiranja i kroz mnoge druge kanale koji svet povezuju u jedinstvenu celinu.

To su razlozi zbog kojih je kriza praktično zbrisala elemente međunarodne zburadosti ili bar njenu realnu, ekonomsku osnovu shvaćenu kao konfiguracija interesa koje bilo koja zemlja ima za ekonomske trendove u (svim) drugim zemljama. Bar u toj realnoj, objektivnim interesima definisanoj ravni kriza je zburadost zbrisala u meri u kojoj su njeni relikti još opstojavali nakon rušenja Berlinskog zida. Stvorena je objektivna situacija u kojoj je oporavak bilo koje privrede u interesu svih ostalih. U SAD se sa nadom gleda u simptome oživljavanja kineske privrede, a nema sumnje da se recipročna i analogna osećanja i nade gaje i u Kini. I tako redom u svim drugim zemljama. To što je izostalo ili se tek delimično ostvarilo u prosperitetnim vremenima, ova kriza je produkovala u punoj meri. Ma koliko da se razlikuju institucionalno, strukturno i geopolitički, zemlje imaju objektivni interes za oporavak i prosperitet svih ostalih, a taj konstruktivan i pozitivan osećaj solidarnosti ispoljava se i u javnim proklamacijama i ekonomskopolitičkim potezima. Ovo je jedan svakako neočekivan, a reklo bi se i nedovoljno uočen i zaista neproučen učinak krize. Učinak koji bi mogao da bude uknjižen kao njen *pozitivni doprinos*.

*

Predmet ovoga rada jeste ispitivanje korena i uzročnika aktuelne svetske krize. Pitanje izazivača i tačaka na kojima je izrastala kriza razmatrano je iz raznih aspekata. Glavna dilema u vezi sa nastankom krize i mehanizmima njenog produbljanja odnosi se na eventualno postojanje konkretnih klasa ili skupina subjekata koji bi mogli da se okvalifikuju kao podstrekači i generatori krize, kojima bi za krizu mogla da se pripíše „odgovornost“. Ovde je zauzet, a potom i obrazlagan načelan stav da je kriza sistemska pojava, da su je i generisali i širili *sistemske mehanizmi* i da je pitanje subjekata koji bi bili motivisani i osposobljeni da je izazovu – u samoj osnovi pogrešno postavljeno. Logički su testirane postavke o mogućim nedvosmisleno identifikovanim i takoreći personalizovanim uzročnicima krize i zaključeno je da one ne prolaze elementarne testove. Kad se tako govori i pohlepi najuticajnijih poslovnih ljudi i njihovom ponašanju koje odudara od navodno univerzalnih etičkih standarda, ignoriše se činjenica da to ponašanje mora da bude uzrokovano snažnom motivacijom, podsticajima koji moraju da budu utoliko jači ukoliko se ovakva ponašanja više sukobljavaju sa društveno sankcionisanim etičkim imperativima. Koliko bi se tek nametnula i raširila takva ponašanja ako ne bi udarala o zid društveno prihvaćenih moralnih normi?! Ako je motivacija toliko snažna da nadvladava etičke zabrane, onda se prirodno postavlja pitanje mehanizama koji je generišu. Budući da je ona eminentno sistemske fenomen, neposredno sledi zaključak o njenom sistemske ishodištu i karakteru. Za personalizovanje uzročnika krize nema potrebnih logičkih osnova.

Ispitani su i neki širi, takođe personalizovani, nesistemske eventualni uzročnici krize. Prvi takav tobožnji uzročnik je država sa svojom ekonomskom politikom. I ovde je na pitanje mogućnosti personalizovanja krize dat odrećan odgovor. Istaknuta je rezistentnost sistema na spoljne udare, uključujući i udare koji dolaze iz domena ekonomske politike kao institucionalni dezideratum sistema. Odsustvo otpornosti na eventualne greške ekonomske politike ne može a da ne podrazumeva i odsustvo rezistentnosti na sve ostale spoljne udare. A takvo odsustvo, u meri u kojoj je implicirano stavom o državi i njenoj ekonomskoj politici kao izazivaču krize, predstavlja krupnu *sistemske* manjkavost, pa se i tim putem stiže do zaključka o sistemske poreklu i karakteru krize. Druga nit rezonovanja ide linijom političke konkurencije koja ima svoju neotklonjivu a dobro poznatu logiku, te se samo po sebi razume da je sistemske pojava. Opcije i opredeljenja ekonomske politike koji su u skladu sa načelima ekonomske racionalnosti a koji bi smanjili verovatnoću pojave krize i ograničili prateće gubitke ne podudaraju se sa pravcima delovanja koji donose najveću političku podršku i najviše glasova na predstojećim izborima. Borba za glasove znači priklanjanje onim vidovima i smernicama delovanja koji odstupaju od zahteva makroekonomske stabilnosti i nesmetanog funkcionisanja privrede. To takođe donosi poremećaje u ekonomskoj politici i privrednom životu te se svodi na institucionalno ishodište i sistemske karakter krize.

Među činocima koji su terminološki određeni kao (potencijalni) širi personalizovani uzročnici krize razmotrena je i teorija svesnog izazivanja krize radi ostvarivanja ekonomskih koristi na račun drugih učesnika u privrednim procesima. Ekstremnija varijanta ove teorije je svojevrsna teorija međunarodne zavere ili manipulacije nekih perfidno motivisanih i dobro organizovanih celina u akciji bogaćenja na račun drugih. Osporena je i ova teorija. To je učinjeno pozivanjem na jednostavnu činjenicu da su tokom i usled krize

gotovo kolosalne gubitke pretrpele sve iole uočljivije društvene grupe koje se daju dosledno definisati i čijem se mestu u društvu može pridati smislen sociološki sadržaj. Ako je kriza pojava u kojoj niko ne dobija, a svi noseći subjekti tako mnogo gube, jasno je da mora izostati motivacija za njeno pokretanje. Tamo gde nema motivacije za neka pomeranja neosnovano je tražiti aktere koji bi takva pomeranja hteli da izazovu.

Najzad, ako su uzroci krize institucionalni i sistemski, moglo bi da se postavi pitanje daljih uzročnika zbog kojih se institucije ne razvijaju i prilagođavaju. Nisu li odgovorni oni koji propuštaju da izvedu neophodna privrednosistemska usavršavanja, čiji je zadatak da uspešno realizuju privrednosistemske izgradnje i osiguravaju institucionalni razvitak. U taj problemski kompleks u ovom se radu nije moglo ulaziti. On je iscrpno obrađen u jednom drugom nedavno dovršenom radu (Madžar 2009b, ss. 114–219 i 283–311). Neka ovde bude tek napomenuto da se razvijanje institucionalnih okvira unutar kojih se odvija privredni, pa i ceo društveni život, ostvaruje u bitno drukčijem ritmu i ima odsudno različitu vremensku dimenziju od ritma kojim se formuliše i sprovodi ekonomska politika. Gradnja institucija podrazumeva nesravnjeno veće potrebe i za spoznajno pripremanje sistemskih promena i za postizanje društvenog konsenzusa o tako krupnim pitanjima kao što su fundamentalne odrednice institucionalnog poretka. Dostižna brzina institucionalnog prilagođavanja i rasta nikada ne može da bude dostatna da bi zadovoljila tekuće zahteve aktuelne ekonomske politike. Rokovi institucionalnog prilagođavanja u opštem slučaju toliko su dugi da se institucije u kontekstu formulisanja adaptivnih i korektivnih mera *tekuće* ekonomske politike moraju u osnovi uzeti kao date. Ekonomska politika ne može čekati na neuporedivo sporija institucionalna prilagođavanja.

Drugi element datosti institucija jesu neformalne institucije koje su stvar temeljnih vrednosnih opredeljenja, duge tradicije, sekularnih iskustava date zajednice i njenog dugog kolektivnog pamćenja. Razvijanjem neformalnih institucija niko ne upravlja, one ne mogu drukčije da se pojme nego kao egzogeno date, a uz sve to trajno se nameću i kao ograničenja na razvijanje pravno sankcionisanih formalnih institucija. Najzad, čak i nezavisno i mimo formalnih institucija dobar deo institucionalnog razvitka odvija se nezavisno od intervencija vlasti, nekontrolisano i spontano. Treba se samo setiti poslovnih uzanci, internog zakonodavstva po firmama, finansijskim organizacijama i drugim organizacionim tvorevinama, kao i načina na koji se, savim nezavisno od države a pokadšto i protivno njenim opredeljenjima, u najbogatijim zemljama razvijao sistem nagrađivanja vrhunskih, najviše plaćenih poslovnih struktura. Spontano oformljena motivacija, konkurencija, ograničene i sasvim krnje mogućnosti svesnog, planskog razvijanja institucija – sve su to činiooci zbog kojih država i njena ekonomska politika imaju faktički skućene mogućnosti delovanja i zbog kojih veliki broj krupnih pomeranja unutar ekonomskih sistema, uključujući i njihove globalne krize kao što je ova sadašnja, imaju ponajčešće i poglavito sistemski karakter. U meri u kojoj su nekontrolabilna, ona ne mogu da se pripišu niti kao zasluga niti kao odgovornost bilo kom društvenom ili političkom subjektu. Korporacijama, bankama, fondovima i drugim finansijskim organizacijama mogu se pripisati sa onoliko (malo!) razloga i opravdanja sa koliko mogu da se pripišu i vlasti i državi, uključujući sveskoliku prateću nadgradnju biroa i agencija koje obavljaju regulativne funkcije i bave se formulisanjem i sprovođenjem pojedinih sastavnica ekonomske i sve druge politike.

Literatura

- [1] De Jasay, A., (1985) *The State*, Oxford, Basil Blackwell, Ltd
- [2] Dušanić, B. J., (2008) *Bećarska ekonomija – Tranzicija u Srbiji*, Beograd, Beogradska poslovna škola
- [3] Horvat, B., (1969) *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*, Beograd, Institut ekonomskih nauka
- [4] Kovačević, M., (2007) *Aktuelni problemi ekonomsko-finansijskih odnosa sa inostranstvom*, uvodni referat na okruglom stolu „Ekonomsko-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom” održanom 26. juna 2007. u Beogradu u organizaciji Naučnog društva ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskog fakulteta u Beogradu, objavljeno u istoimenom zborniku, Beograd, Ekonomski fakultet u Beogradu, 11–55
- [5] Kovačević, M., (2008) *Trendovi, stanje i perspektive ekonomsko-finansijskih odnosa Srbije sa inostranstvom*, uvodni referat na savetovanju „Ekonomsko-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom” održanom 14. oktobra 2008. u Novom Sadu u organizaciji Naučnog društva ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskog fakulteta u Beogradu, objavljeno u istoimenom zborniku, Beograd, Ekonomski fakultet, 11–56

- [6] Madžar, Lj., (2009a) *Kriza, tržište i ekonomska politika*, referat na savetovanju „Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza” održanom u organizaciji Naučnog društva ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomskog fakulteta u Beogradu, objavljeno u istoimenom zborniku u redakciji B. Cerovića i Milad. Kovačevića, Beograd, Ekonomski fakultet u Beogradu, 157–213
- [7] Madžar, Lj., (2009b), *Nedostajuće dimenzije u evaluaciji makroekonomskih performansi Republike Srbije*, drugo prošireno izdanje, Beograd, Ministarstvo finansija Republike Srbije, publikacija nastala uz pomoć Projekta podrške UNDP Srbija Ministarstvu finansija Republike Srbije
- [8] Mankiw, N. G., (1997/1989/) *Real Business Cycles: A New Keynesian Perspective*, „Journal of Economic Perspectives”, Summer 1989, 3, preštampano u Brian Snowdown and Howard R. Vane, eds., *A Macroeconomic Reader*, London and New York: Routledge, 425–436
- [9] Plosser, C., (1997/1989/) *Understanding Real Business Cycles*, „Journal of Economic Perspectives”, Summer 1989, 3, preštampano u Brian Snowdown and Howard R. Vane, eds., *op. cit.*, 396–424
- [10] Poper, K. R., (2002/1996/) *Pretpostavke i pobijanja – Rast naučnog znanja*, Sremski Karlovci i Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- [11] Prokopijević, M., (2009) *Ekonomska kriza u svetu i njen uticaj na Srbiju*, referat na savetovanju „Tranzicija u Srbiji...,” B. Cerović i Milad. Kovačević, red., *op. cit.*, 139–156
- [12] Stiglitz, J. E., (2003) *The Roaring Nineties*, London, Penguin Books
- [13] Trifunović, D., (2009) *Asimetrične informacije na finansijskom tržištu – Primena teorije igara sa nesavršenim informacijama*, doktorska disertacija odbranjena na Ekonomskom fakultetu u Beogradu
- [14] Štiglic, Dž. E., (2002) *Protivrečnosti globalizacije*, Beograd, SBM-x